

Ivan Dujmić

studijska grupa: povijest i filozofija

Smrt u srednjem vijeku

Čovjek i smrt danas

Smrt je fenomen koji izmiče ljudskoj spoznaji, prestanak egzistencije i svijesti o kojoj se, nakon što se dogodi, ne može ništa reći, jer mrtvo biće ne postoji, odnosno postoji samo u svijesti ljudi koji su ga nadživjeli. O njoj se može govoriti samo iz perspektive živog čovjeka, bića svjesnog svoje smrtnosti. Svijest o neizbježnosti smrti je, prema Zygmuntu Baumanu, jedna od najvažnijih ljudskih osobina. Da bi se s njome nosio, čovjek razvija razne strategije. Njegova djelatnost, pa i kultura, povezana je sa željom da si izbori besmrtnost. Svaka kultura daje različite strategije nošenja sa smrtnošću, a naša današnja poznaje dvije: modernu i postmodernu.

Moderna proizlazi iz razvoja medicine i podizanja životnog standarda u proteklih nekoliko stoljeća. Smrtnost se dekonstruira, ne umire se od smrtnosti već od određenih uzroka, na primjer prestanka rada srca, raznih bolesti... Borba protiv smrti postaje borba protiv njenih uzroka, čime se čovjeku daje varljiva nada da će ispravnim načinom života uz pomoć medicine odgađati svoju smrt. Bolnica postaje mjesto za umiranje koje se nastoji što bolje sakriti od živih. U modernim društvima smrt je tabu. Groblja se nalaze van naselja i sve se manje posjećuju. Mrtvi se izoliraju iz svijeta živih, nastoji ih se što manje spominjati, a izrazi žalovanja smatraju se nedostatkom ukusa. Smrt se nastoji prikazati kao nešto udaljeno, strašno. Takav je stav rezultat dugotrajnog razvoja ljudskog odnosa prema životu i smrti.

Današnja, dekonstruirana, smrt ne djeluje nepobjedivo pa se svaki umirući promatra kao dokaz neuspjeha suvremene medicine ili kao posljedica mrtvačevog načina života jer je na primjer bio pušač. Naime, činjenica je da cigarete, kao i razni ostali poroci, ne djeluju povoljno na duljinu životnog vijeka, no u sve se brojnijim antiporočnim kampanjama nigdje ne spominje da je čovjek smrtnan i da ipak bez obzira na svoj način života kad-tad mora umrijeti. Isto je tako činjenica da je razvoj medicine, iz čega dekonstrukcija smrti proizlazi, drastično podigao prosječni životni vijek. Karakterističan primjer dekonstruirane smrti mogao se čuti 2. lipnja 2004. godine u emisiji *Dvadeset i četiri sata*: "Najstarija žena na svijetu je u sto i četrnaestoj godini života umrla od upale pluća". Hannah Arendt i rekla da je to posljedica "pobjede" jednog tipa čovjeka, takozvani *animal laborans*, čija je osnovna vrijednost život sam po sebi. Iz takve je perspektive smrt uništenje najviše vrijed-

nosti, "prirodni neprijatelj" društva koje ju nastoji odbaciti, prekršaj koji odvaja čovjeka od njegovog svakodnevnog života.¹ Ironično je da tek tada smrt postaje strašna i divlja.

U srednjem vijeku kao razdoblju u kojem je čovjek bio puno nemoćniji spram uzroka smrti nego danas, smrt je ukroćena i poimana kao nešto normalno. Da bi se razumjeli razlozi za takav stav prema smrti, treba poznavati životne uvjete toga vremena.

Životni uvjeti u srednjem vijeku

Srednjovjekovni čovjek živio je na rubu gladi. Dvije loše žetve za redom izazvale bi znatno povećanje cijene žita, a time i glad koja je često imala katastrofalne razmjere. Učestalost pojave gladi vidi se iz brojnih izvještaja toga razdoblja, u kojima se često spominje i kanibalizam. Prema jednom izvještaju iz XVIII. st., koji Braudel smatra vrlo optimističnim, u Francuskoj je u X. st. bilo deset općih gladi, u XI. st. dvadeset i šest... U Firenci je između 1317. i 1791. bilo sto jedanaest godina gladi.

Pothranjeno stanovništvo, koje uz to nije živjelo u najhigijenskim uvjetima, postalo je laka žrtva brojnih epidemija od kojih je najpoznatija kuga, a upravo je ona prema mišljenju Mirka Dražena Grmeka prvenstveno bolest glodavaca. Čovjek joj je samo sporedan domaćin pa nema potrebu za uspostavljanjem odnosa ravnoteže i dugotrajnim parazitiranjem na njemu, već ga brzo ubija. Njena velika epidemija iz 1347/1348. smanjila je stanovništvo Europe za otprilike jednu trećinu, a redovno se javlja sve do XVIII. st.

Glad i nemoć pred bolesti rezultirali su niskim prosječnim životnim vijekom koji u srednjem vijeku nije prelazio trideset godina.² Četrdesetogodišnjak se smatrao čovjekom starije dobi, a pedesetogodišnjak je bio "čovjek u dubokoj starosti".³ Smrtnost žena prilikom poroda također je bila visoka, a još se u XVI. st. mogla očekivati smrt četrdeset do pedeset posto djece prije nego li navršu desetu godinu života.⁴

Uz takve životne uvjete logično je da je srednjovjekovni stav prema smrti bio potpuno različit od našeg. Ukratko, možemo razlikovati tri vrste onovremenih, pomalo kontradiktornih odnosa prema smrti, koji se neprekidno isprepliću: odnos umirućeg čovjeka, odnos živućih ljudi prema smrti i odnos prema zagrobnom životu.

Čovjek na smrti – ritual umiranja u srednjem vijeku

Prema srednjovjekovnom vjerovanju čovjek osjeća kad će umrijeti. Tada bi legao u postelju, glave okrenute prema istoku, odnosno prema Jeruzalemu, i okružio se rodbinom, prijateljima, susjedima... Neko bi vrijeme proveo u žaljenju za životom, nakon čega bi krenuo izvršavati svoje ritualne obveze: traženje oprosta od svoje okoline, ispravljanje zala koje je počinio, preporuka Bogu za one koji će ga nadživjeti i ponekad vlastiti odabir pogreba. Kada se umirući oprosti sa svojom obitelji i prijateljima, prelazi se na molitvu. On ispovijeda svoje grijeh e i izgovara molitvu za preporučivanje duše. Svećenik daje od-rješenje, a u kasnijim razdobljima i hostiju. Nakon toga umirući zatvara oči i šutke čeka smrt. Nakon što nastupi smrt, počinje ritual sahrane. Osobe prisutne u prostoriji iskazuju bol tako što trgaju odjeću, čupaju bradu i kosu, ljube leš... Nakon toga svećenik ponavlja odrješenje grijeha, leš se omata u plahte ili pokrov i na nosilima se nosi do mjesta ukopa. Ako se nije radilo o crkvenom licu, pogrebna povorka nije uključivala svećenika. U samom ukopu nije bilo ničeg svečanog.

¹ Aries, 1989, 52.

² Le Goff, 1998, 325

³ Ibid, 325

⁴ *Early modern Europe*, (ed. Euan Cameron), Oxford University Press, 2001.

Groblja i odnos prema posmrtnim ostacima

Groblja su se nalazila unutar naseljenih mjesta. U kasnoj antici težilo se biti pokopan što bliže ostacima svetaca koji su se najčešće nalazili malo izvan grada. Na tim su se lokacijama počele podizati bazilike oko kojih su nicala groblja. Postupno je ukapanje počelo prodirati u gradove. Groblja su u pravilu četvrtasta crkvena dvorišta. Jedan je zid najčešće bio dio crkve, a uz ostale zidove nalazile su se kosturnice po kojima su ljudske kosti bile umjetnički raspoređene, a u XVIII. st. služile su za izradu raznih ukrasa, lustera i ornamenata.⁵ Kostu su potjecale iz masovnih sirotinjskih grobnica u koje su se slagali leševi, omotani u mrtvačke pokrove i bez kovčega. Kada se takva jama napunila, zatvorili bi je i otvorili neku staru iz koje bi prvo izvadili kosti. Kosti imućnijih, koji su bili pokopani ispod ploča na podu crkava, također su se vadile i odnosile u kosturnicu. Pojam groba kao trajnog, ili barem dugotrajnog prebivališta ljudskih ostataka, srednjem je vijeku bio nepoznat. Važno je bilo da kosti ostanu u crkvenom krugu. Groblja su postala javna mjesta. Imala su pravo azila i posebnih krunskih privilegija pa na njima počinje gradnja kuća, razvija se trgovina te postaju mjesta javnog okupljanja i zabave. Činjenica da se cijela ta gužva odvijala u prostoru prepunom kostiju i leševa, često još u fazi raspadanja, nije nikome smetala.

Promjena rituala umiranja krajem srednjeg vijeka

Ritual umiranja postupno se mijenja krajem srednjeg vijeka. Umirućeg još uvijek okružuju ljudi, no on se ne bavi njima, već prati pojavu koje je samo on svjestan - smještanje neba i pakla u njegovu sobu, što je posljedica promjene u vjerovanju u zagrobni život. U prvim stoljećima kršćanstva prevladavalo je vjerovanje da svi pripadnici crkve nakon smrti spavaju i čekaju na dan drugog dolaska, kada bi se trebali probuditi u nebeskom Jeruzalemu. Nema mjesta za njihovu individualnu odgovornost. Zli su oni koji nisu pripadali crkvi i oni će biti prepušteni ništavilu. U XIII. st. taj stav se napušta i prevladava ideja o suđenju na kojemu se dokazuje nečija pravednost. Nitko više ne može biti siguran u vlastito spasenje. Čuvena anegdota iz Danteove *Božanstvene komedije*, gdje u osmom krugu pakla papa Nikola III. zabunom smatra da mu se pridružio Bonifacije VIII. pa uzviče "Bonifacije ukopa l' se i ti", dovoljno nam govori o osjećaju sigurnosti u spasenje. *Knjiga života*, u početku shvaćena kao popis svemira, postaje knjiga pojedinačnih računa, a njihovo analiziranje počinje uz postelju, dok je čovjek još živ. Bog se prikazivao na dva načina - kao svemoćni vrhovni sudac koji daruje ili uskraćuje milost, ili kao nadglednik nad čovjekovim posljednjim iskušenjem. U drugom slučaju, samo o čovjekovoj odluci ovisi njegova daljnja sudbina. Uloga klera u pogrebima također se povećava. Jedini religiozni element iz ranosrednjovjekovnog pogreba, odrješenje grijeha, gubi na važnosti u korist molitvi i brojnih misa koje su znale trajati tjednima, uključujući veliki broj svećenika, a služile su kao crkvena naknada za testamentom joj ostavljena dobra. Za vrijeme trajanja tih službi tijelo se izlagalo pred oltarom, ili se, u slučajevima smrti vladara, ostavljalo preko noći u crkvi. Služile su se tri mise: za Blaženog Svetog Duha, za Našu Gospu (Beatsku) i za pokojnika. Tijelo se odnosilo tek uoči treće mise, a kao svečana povorka ga prate svećenici, redovnici, siromasi i narikalice. Od XVI. st. javlja se crnina kao oznaka žalosti.⁶

Od XII. st. ponovno se javljaju vidljivi grobovi s natpisom, za koje se smatralo da osiguravaju prisutnost pokojnika. Veliki grobovi demonstrirali su pokojnikovu slavu za života i samo su istaknuti pojedinci mogli biti pokapani u njima. Smatralo se da je rasipništvo prilikom sahrane znak Božje volje, a pogrebni rituali podržavali su stanje koje je Bog odredio

⁵ Aries, 1989, 32

⁶ Aries, 1989, 101.

čovjeku prilikom njegova rođenja. Pojednostavljeno, Bog je odredio da će dotični čovjek biti bogat pa je skupi pogreb znak njegove volje. "Bogatstvo je bilo samo privid jednog života, strasno prijatnog, koji se ni u trenutku smrti nije deformirao."⁷

Oporuka

Oporuka je bila način uključivanja bogatstva u spas duše. Osmišljena kao "osiguravajući ugovor" između klijenta i crkve, imala je funkciju biti "putovnica za nebo" u zamjenu za isplaćivanje novaca pobožnim donacijama u ovom životu, i da zarađeni novac učini legitimnim. U rijetkim situacijama bogati trgovci su poklanjali svoj imetak samostanima i zatvarali se da u njima umru, no najčešće se prijenos novca odvijao nakon smrti. Tako oni osnivaju milosrdne fondacije, daruju novac bolnicama, siromasima, svećeničkim redovima... Ovakav način potrošnje proizlazi iz tipa ondašnje privrede. Bogatstvo se nije puštalo u opticaj, nego se tezuriziralo, držalo u trezoru koji se najčešće, u svim predindustrijskim društvima, praznio radi izgradnje hrama ili crkve.

Pogrebi siromašnih

U gradovima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka siromašni više nisu mogli računati da će se njihova okolina brinuti za održavanje pogrebnog rituala. Da bi se on ipak održao, brinula su se religiozna bratstva. Prema njihovom shvaćanju, koje se javlja oko XIV. st., pogreb siromašnih spada u milosrdna djela. Ljudi se pridružuju bratstvima zbog beneficija koje će im donijeti molitve drugih kada umru, kao i zbog želje da svojim molitvama pomognu drugim pokojnicima.⁸

Prikazivanje smrti u kasnom srednjem vijeku

Razvojem prosjačkih redova podsjećanje na smrt, do tada zatvoreno u crkvene redove, širi se u ostale slojeve stanovništva. Prvotna namjera toga bila je potaknuti ljude na razmišljanje o vlastitoj smrti i moralizatorski upozoriti na opasnost od vječnog prokletstva u paklu. Strah od pakla bio je jedno od osnovnih obilježja srednjovjekovnog osjećaja nesigurnosti, razlog zbog kojega se smrt, inače smireno prihvaćana, čekala sa zebnjom. No, umjesto usmjerenja pažnje na nadzemaljsko, pučka adaptacija tih tema imala je sasvim drugo polazište. "Sve što je redovnik prijašnjih vremena mogao obuhvatiti svojom meditacijom o smrti, saželo se sada u nadasve primitivnu, pučku i lapidarnu sliku smrti, i ta je misao u tome liku prikazana gomili u riječi i slici. Iz velikog misaonog kompleksa koji kruži oko umiranja, moglo je to doba u svoju sliku smrti preuzeti zapravo samo jednu crtu: pojam prolaznosti."⁹ U skladu s time možemo reći da kasni srednji vijek pita gdje su nestali nekadašnji velikani, ljudska ljepota, sva prijašnja divota. Smrt čupa i odvodi ljude iz svakog zvanja, iz svake dobi života.¹⁰ Stihovi Bernharda de Morlaya iz oko 1140. godine dobro ilustriraju svijest o općoj prolaznosti svega:

Gdje sad je Babilona sjaj? Gdje strašni
Nabuko, Darijeva sila i Kirova moć?
Uminuše poput silom pokrenuta točka.
Ostade slava sve jača, a oni trunu.

⁷ Ibid, 105.

⁸ Ibid, 103.

⁹ Huizinga, 1991, 127.

¹⁰ Ibid.

Gdje je kurija i pompa Julijska? i ti ode Cezare.
A bio si najljući, na svijetu najjači.

.....
Gdje su Marije i Fabricije što zlato prezreše?
Gdje časna smrt, gdje nezaboravno Paula djelo?
Gdje božanski filipijski, gdje glas Ciceronov?
Gdje Katona blagost prema građanima i gnjev prema buntovnicima?
Gdje je Regul? A gdje Romul i Rem?
Po imenu stoji ruža još negdašnja - preostaše puka nam imena.¹¹

Još jedan popularni motiv toga razdoblja bilo je tijelo u raspadanju i njegova neizbježnost.

Čovjek kasnog srednjeg vijeka poistovjećivao je svoju nemoć sa svojim fizičkim uništenjem truljenjem.¹² Iz inzistiranja na raspadljivosti tijela nije progovarala duhovnost, nego upravo nevjerovatna ljubav prema tjelesnom životu. Čovjek koji umire, napušta svoje vinograde, kuće, obitelj, što mu je teško padalo. Nije čudno da u jednoj od verzija posljednjeg iskušenja demon nabraja sve stvari koje je čovjek volio za života, ako ih se odrekne, bit će spašen, a ako ih poželi zadržati, proklet.¹³ Poricanje života proizlazi iz svijesti o boli koju prolaznost i smrt mogu donijeti. Srednjovjekovni čovjek kao da ne može prihvatiti život i ljepotu kao nešto što jednom mora nestati, on ga doživljava kao svoju nemoć. "Smrt je nekada bila vrlo bliska ljudskom mišljenju i nije nikog užasavala. Ona je postala uznemirujuća ne sama po sebi, već zbog svoje povezanosti s pojmom neuspjeha"¹⁴. Od XII. st. prevladavalo je uvjerenje da čovjek može utjecati na svoju biografiju sve do zaključka u trenutku svođenja računa, smrti. Razvojem ideje o kraju života, od strašnog suda na kraju vremena, preko pojedinačnog suda koji se odvija u sobi umirućeg, do posljednjeg iskušenja u kojem čovjek sam odlučuje o svojoj sudbini, sve se više razvija individualizam. Čovjek zbog svijesti o individualnosti i prolaznosti svega što ga okružuje, zapada u oćajanje. "I tako je na kraju razvoja individualizma kroz dva stoljeća, smrt prestala biti *finis vitae*, svođenje životnih računa, i postala fizička smrt: lešina i trulež - jezovita smrt."¹⁵ Makabristički prikazi preuzimaju jezu i opominju na neumitnost smrti. Javlja se motiv mrtvačkog plesa u kojem, barem u početku, sudjeluju živi ljudi, a misao *Vi sami plešete mrtvački ples* bila je pouka tih prikaza.¹⁶ "Crkvena misao kasnog srednjeg vijeka poznaje samo dvije krajnosti: tužaljku zbog prolaznosti, zbog kraja moći, časti i užitka, zbog propasti ljepote, i slavlje zbog spasa duše u njenom blaženstvu. Sve što je između njih ostaje neizrečeno. Živo se osjećanje okamenilo u prikazu mrtvačkog plesa i jezovitog kostura, izrađena do posljednjih tančina."¹⁷

Besmrtnost

Gledajući iz perspektive Zygmunta Baumana, u srednjem bi se vijeku mogle uočiti dvije vrste potrage za besmrtnosti - želja za spasenjem i želja da se ostane zapamćen. Te dvije strategije često dolaze u vezu. Vladalo je uvjerenje da će slava (*gloria*) istaknutih

¹¹ Huizinga, 128.

¹² Aries, 1989, 119.

¹³ Ibid, 89.

¹⁴ Ibid, 119.

¹⁵ Ibid, 120.

¹⁶ Huizinga, 1991, 135.

¹⁷ Ibid, 139.

pojedinaca nadživjeti njihovo doba, a njihov ugled (*fama*), koji su stekli svojim vrlinama, osigurat će im besmrtnost na nebu¹⁸ koja se smatra za trajniju i kvalitetniju. Premda su u smrti svi jednaki, ili barem donekle jednaki u šansama za zagrobni život, šanse za zemaljsku besmrtnost izrazito su nejednako raspoređene. One se u srednjem vijeku odnose uglavnom na plemstvo i svećenstvo, no i među njima samo neki ostaju zapamćeni, i to oni koji stvaraju povijest¹⁹, ili točnije, oni o čijem stvaranju povijesti ostaju podaci. Prebacivanjem historiografske pažnje s velikih ličnosti i događaja na društvo, i kasnije kulturu, širi se krug onih koji imaju pristup povijesnosti. Ironija je da predmet interesa i istraživanja, dakle predmet besmrtnosti, postaju svi tek u svijetu u kojemu besmrtnost, budući da joj svi imaju pristup, praktički više ne postoji.

Literatura

Philippe Aries [Filip Arijes], *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, (prevela s francuskog Zorica Banjac), Rad, Beograd, 1989.

Zygmunt Bauman, *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*, Stanford University Press, Stanford, 1992.

Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća. Strukture svakidašnjice*, (prevela s francuskog Dubravka Celebrini), August Cesarac, Zagreb, 1992.

Early Modern Europe, uredio Euan Cameron, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (prevela s francuskog Gordana V. Popović), Golden marketing, Zagreb 1998.

Johan Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, (preveo s njemačkog Drago Perković), Naprijed, Zagreb, 1991.

¹⁸ Aries, 1989, 96.

¹⁹ Bauman, 1992, 170.

PRO TEMPORE
časopis studenata povijesti

Zagreb, 2005.

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina II., broj 2., Zagreb, 2005.

Glavna i odgovorna urednica
Maja Crnjac

Uredništvo
Ivan Basić, Maja Blažek, Maja Crnjac, Ivan Dujmić, Goran Miljan, Maja Miovec, Tin Pongrac,
Jasmina Skočilić, Iva Žutić

Naslovnica
Jasmina Skočilić

Prijelom i grafička obrada
Robert Borenić

Lektura
Maja Blažek, Maja Crnjac

Korektura
Maja Crnjac

Izdavač
ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Tisak
Tiskano u 500 primjeraka

Izdanje časopisa ostvareno uz novčanu potporu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Pro tempore, časopis studenata povijesti, objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomske
radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i
prikaze, izvješća sa znanstvenih skupova (kronike) i historiografske znanstvene bibliografije.
Izlazi dva puta godišnje.

Adresa uredništva: ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Uredništvo prima stranke četvrtkom od 16 do 17 sati u prostoriji Saveza studentski udruga (A-015)
na Filozofskom fakultetu ili istoga dana na tjednim sastancima Kluba ISHA-e od 18 sati u C-014.

Srdačno zahvaljujemo izdavačkoj kući *Profil International* na susretljivosti i financijskoj
potpori u tiskanju ovog broja.